

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 21 • בין כסה לעשור תשפ"ב

קטעים מדרשות ר' חיים מטודלה, תלמיד הרשב"א, על חג הסוכות

מבוא

תלמידים רבים העמיד ר' שלמה אבן־אדרת, הרשב"א (ברצלונה; ד'תתקפ"ה-ע', 1310-1220)¹, ומהם שנתפרסמו לדורות בחיבוריהם. אחד מתלמידים אלו הוא ר' חיים ב"ר שמואל בן־דוד² מטודלה³, שכתב כמה חיבורים בהלכה, בפרשנות התלמוד ובתחומים אחרים, ומהם שרדו חלקם: 'צורר החיים', בעניינים החופפים את ההלכות שכונסו לימים ב'טור אורח חיים';

* קיצורים:

אבודרהם = רבינו דוד אבודרהם: פירושי התפילות והברכות, א-ג, מהדורת הרב א' גרינצייג, ירושלים תשעה-תשעו;

צורר החיים = צורר החיים: בעניני התפלה, הברכות והמועדים, מהדורת הרב ש' ירושלמי, ירושלים תשכו;
צורר הכסף = צורר הכסף: לרבינו חיים ב"ר שמואל למשפחת בן דוד, מהדורת הרב מ"י בלוי (בתוך: שיטת הקדמונים), ניו־יורק תשדמ.

1 תאריכי הלידה והפטירה אינם ממש במדויק אלא בסביבות השנים הנקובות. על שנת לידתו ופטירתו של הרשב"א, ראה: ש' עמנואל, עטרת זקנים: עיון מחודש בתולדותיהם של חכמים, ירושלים תשפא, עמ' 142 ואילך.

2 "בן־דוד" הוא שם משפחתו של המחבר ולא שם סבו (ושמא יש לומר: אבן־דאוד?). ראה על כך: צורר הכסף, הקדמה, עמ' 6.

3 יש להבחין בין העיר **טולדו** לעיר **טודלה**, מקום מושבו של מחברנו. העיר טולדו, בירת מדינת־מחוז קסטיליה, נקראה גם 'טוליטולה' ונמצאת במרכז ספרד של היום, לשם גם הגיע הרא"ש אחרי שברח מגרמניה. אבל העיר טודלה מצויה במדינת־מחוז נבארה, בקצה הצפון־מזרחי של ספרד של היום, אזור הבסקים.

צ'רור הכסף' בהלכות הנוגעות לעניינים שכוונסו ב'טור חושן משפט'⁴; **והידושים** למסכת תענית⁵, חיבורים אחרים שלו אבדו ברבות הימים⁶, וגם ספר דרשותיו על התורה אבד ברובו המכריע, ולא נותרו ממנו אלא קטעים מלוקטים שליקט מאן דהו, והם הועתקו בכתי"ר רמת-גן, ספריית בר אילן 1039 (אוסף שלמה מוסיוף 64), דפים 462א-481ב. כתב-היד הוא קובץ בקבלה, המחזיק כעשרים חיבורים וקטעי חיבורים קבליים, שהועתקו בכתביה ספרדית (בקולמוסים שונים) במאה החמש-עשרה או השש-עשרה⁷, ובין אותם חיבורים אלו הועתקו, כאמור, גם קובץ ליקוטים מדרשותיו של ר' חיים מטודלה⁸. הליקוטים פותחים במשפט: "כתב ה"ר חיים, אחד מתלמידי הרשב"א ז"ל"⁹, והקטעים הבאים אחריו פותחים בציון: "עוד כתב ז"ל בפרשת...": או: "טעם למה...". אין ספק ש"ה"ר חיים" זה הוא ר' חיים ב"ר שמואל בן-דוד והליקוטים הנזכרים הם מספר דרשותיו האבוד, כי בספרו 'צ'רור החיים' הוא מפנה פעמיים לנושאים שנידונו בספר דרשותיו, ואחד מהם מופיע אכן בליקוטי הדרשות שלפנינו¹⁰, בעוד שחסרונו של הקטע השני אינו אמור להתמיה, שאין כאן אלא ליקוטים מן הדרשות¹¹.

- 4 שני חיבורים אלו ראו אור לראשונה, מכתבי-יד, רק בדורנו: **צ'רור החיים**: בעניני התפלה, הברכות והמועדים, מהדורת הרב ש' ירושלמי, ירושלים תשכו; **צ'רור הכסף**: לרבינו חיים ב"ר שמואל למשפחת בן דוד, מהדורת הרב מ"י בליי (בתוך: שיטת הקדמונים), ניו-יורק תשמ"ד.
- 5 נדפס בשם: שיטה לבעל הצורות על מסכת תענית, מהדורת הרב ש' גרינבוים, תל-אביב [תשל"ז].
- 6 כמו: חידושים למסכתות פסחים ראש השנה, מועד קטן ושבועות. ראה: צ'רור הכסף, הקדמה, עמ' 6-7; שיטה לבעל הצורות על מסכת תענית, מבוא, עמ' 7-6.
- 7 לתיאור מפורט של הקובץ, ראה: הרב י' אביב, "אוהל ש"ם: רשימת כתבי היד אשר באוסף הרב שלמה מוסאיוף, סימן 39, ישראל 2010, עמ' 51-55.
- 8 לתיאור הקטעים מן הדרשות, ראה: אביב, שם, עמ' 54.
- 9 קטע הפתיחה (ובתוכו כמובן, המשפט המצוטט) נדפס על-ידי הרב י"י ווייס, 'ענין הנדר לרבינו חיים בעל צ'רור הכסף', צפונות, גליון א (תשרי תשמ"ט), עמ' כו-כו. והוא הקטע היחיד שנדפס עד היום מן קטעי הדרשות.
- 10 אלו הן שתי המובאות: (א) צ'רור החיים, הדרך הששי, סעיף ט, עמ' קו: "ואחר נטילת הלולב גומרין את ההלל, ומנענעין ב'הדו ליי' תחלה וסוף... וב'אנא יי' הושיעא נא' שתי פעמים, אבל ב'אנא יי' הצליחה נא' - אין מנענעין. ובספר הדרש כתבתי הכונה". (ב) שם, הדרך התשיעי, סעיף ו, עמ' קלג: "אבל ענין ספירת העומר הוא דבר גדול, והוא רמז לחמשים שערי בינה שנתן לנו הב"ה התורה, שהיא בנויה על החכמה ועל הבינה, וממעשה העומר תוכל להבין הענין, שהוא בא מן השעורים וקצירתה בלילה, ומניפה ב"ג נפה. ובספר הדרש הארכתי בזה". והקטע הראשון מופיע בליקוטים מן הדרשות שבכתב-היד שלנו ונדפס במסגרת המאמר הנוכחי, ע' להלן במהדורה, ליד הערה 50 ואילך. מהדיר 'צ'רור החיים' במבואו לספר, דן קצרות בספר הדרשות אך ציין רק למקום אחד מן השניים, לאחרון בלבד(!), ואחריו נגרר מהדיר 'צ'רור הכסף', ראה בהתאמה: צ'רור החיים, מבוא, עמ' יא; צ'רור הכסף, הקדמה, עמ' 7.
- 11 גם בספרו 'צ'רור החיים' שילב המחבר קטעים דרושים אגדתיים-מוסריים במועדים נבחרים: מדרש לראש השנה (עמ' פה ואילך), מדרש ליום הכיפורים (עמ' צב ואילך), מדרש לחנוכה (עמ' קיב ואילך), מדרש לפורים (עמ' קיח ואילך) ומדרש לפסח (עמ' קלא ואילך). קטעים אלו מופיעים לאחר החטיבה ההלכתית של אותו יום ופותרים במילה "ומדרשו", היינו, מדרשו של אותו היום הוא כדלהלן. בחטיבות דרשניות אלו ניכרים כוחו

רוב קטעי הדרשות שלוקטו בכתב־היד הם קבליים, אך מסופקני אם ניתן ללמוד מהם על אופיים הכללי של הדרשות, ולקבוע שהן היו על דרך הקבלה, כי מאסף הקובץ התעניין בחיבורי קבלה ואפשר אפוא שהוא ליקט מדרשותיו דווקא את הקטעים הקבליים והותיר את העניינים האחרים.¹²

הליקוטים מן הדרשות יש בהם עניין רב, אך עד היום נדפס מהם רק קטע אחד, וכאן אני מפרסם לראשונה שני קטעים הנוגעים לחג הסוכות. הראשון: טעם הסוכה וארבעת המינים, והשני: עניין הצל בהושענא רבה.¹³ חלק נכבד מאותם שני קטעים אלו הוא העתקה מ'ספר הזוהר' – ועלינו לזכור שהמחבר פעל כמה עשרות שנים לאחר התגלות 'ספר הזוהר' – והשאר הוא מדברי המחבר עצמו, בהסתמכו כמובן על מקורות מוקדמים. הוא גם מזכיר את מנהגו של אחד מרבותיו – רבינו פרץ, הוא ר' פרץ ב"ר אליהו הכהן מקורביל, בעל ההגהות ל'ספר מצות קטן' ול'ספר תשב"ץ'.¹⁴

תודתי לפרופ' שמחה עמנואל שהפניני לליקוטי דרשות אלו ולקטעים הנוגעים לחג הסוכות, ולהרב יוסף אביב"י שהגיה לבקשתי את הטקסטים שנכתבו, כזכור, בכתובה ספרדית הקשה לפיענוח.¹⁵

וסגנונו הדרשני של מחברנו, ושמה מקורם של אותן דרשות הוא ספר דרשותיו (שכבר ידענו שהוא קדם לספרו 'צורר החיים'), ומשם שיבצן בספרו 'צורר החיים'.

12 שני הקטעים מספר הדרשות שהביא המחבר בספרו 'צורר החיים' (עי' לעיל, הערה 10) הם בעל אופי קבלי, אך מאידך, הקטעים הדרושים ששילב המחבר בספרו 'צורר החיים', שאפשר ומקורם מספר הדרשות (עי' לעיל, הערה 11), אין בהם עניינים קבליים.

13 דפים 364-365, A71-ב, בהתאמה.

14 על זיהוי רבינו פרץ הנזכר בספרי מחברנו, ראה: צורר החיים, מבוא, עמ' ג-ז.

15 בשלהי מלאכת ההדרת, ממש בהיותי מטפל בבירור עניינים אחרונים של המהדורה דלהלן, נודע לי באקראי, כי הקטע הראשון (טעם הסוכה וארבעת המינים) נדפס זה עתה בידי הרב א' סוויאטיצקי, 'ספר הדרש לר' ח בעל הצורות: טעם הסוכה', ירושן, מג (אלול תשפא), עמ' עז-פב. אך לאחר העיון במהדורות נוכחתי שיש מקום למהדורתי, ומשנתי לא זזה אפוא ממקומה. אכן, זו פעם שנייה שאירע לי כדבר הזה, לעמוד על ההדרת חיבור כלשהו בה במקביל למהדיר אחר (עי' ספרי: 'אחר שלישים במועצות אשית': יוצר לחתן מאת רבינו יצחק ב"ר אלעזר הלוי רבו של רש"י עם פירוש לאחד מן הראשונים באשכנז, ירושלים תשעט, מבוא, עמ' 9), וידועים מקרים נוספים שאירעו לאחרים, ולוואי ויעמוד אדם נאמן המתאים למלאכה זו וינהל רישום של כל תוכניות ההדרה וימנע בכך עמל־שווא הכרוך בעגמת נפש לא מעטה. והשווה: ש' עמנואל, הוספות והשלמות לספר שרי האלף, א: ספר הפוסקים, JSJ, 1 (2002), עמ' 130 הערה 8.

מהדורה 16

[א] טעם הסוכה וארבעת המינים

דף 64ב< עוד כתב ז"ל¹⁷ טעם הסוכה: עד"ה¹⁸ היא רומזת לענני כבוד שהיו הולכים עם ישראל במדבר והיו מגינים עליהם¹⁹. וענן²⁰ הבאר בכלל השבעה²¹, וכשמתה מרים בעאת הבאר לאסתלקא, דכתיב (במדבר כ ב): "ולא היה מים לעדה" וגו'²², אבל כיון דחזאת שתאת²³ ענני, דעמה הו' שבעה ואתקשון בה, לא אסתלקת. וכשמת אהרן, נסתלקו אותם עננים, ונסתלק ענן הבאר²⁴. ואילו הענני כבוד לא כאלו העננים, רק הם רומזים לז' נרות המנורה, דכתיב (זכריה ג ט): "על אבן אחת שבעה עינים"²⁵. ועל אותו צל העננים כתיב (שיה"ש ב ג): "בצלו חמדתי וישבתי". וכל אותם שנים דקאי אהרן, הו' ישראל במהימנותא²⁶ תחות אלן עננים. בתר דמת, אסתלק עננא דימינא דהוה בזכות אהרן, ואסתלקו כולוהו עמיה, ואתחזיאו כולוהו בגריעותא, והא אוקמוה: "ויראו כל העדה" וגו' (במדבר כ כט), אל תקרי "ויראו" אלא "ויראו", מיד: "וישמע הכנעני" (שם כא א)²⁷. נמצא כי הסוכה הרומזת לענני

16 דרך ההדרה: השלמתי קיצורים שהשלמתם ודאית, בהשארתי גרש המסמן את הכתיב המקוצר שבכתיב היד. בדרך כלל, לא התייחסתי למחיקות הסופר. הכותרות, ההדגשות, הניקוד, הפיסוק והקיטוע הם ממני. מראי מקומות קצרים שילבתי בטקסט בסוגריים עגולים, ודפי כתיב היד צוינו בסוגריים חדים. לכמה וכמה עניינים קבילים שהובאו בקטעי הדרשות לא ידעתי מקורם וגם לא ידעתי להסבירם, שלא באתי בסוד, והשאירתי זאת לאחרים.

17 הכוונה לר' חיים מטודלה, שהקטע הזה לוקט מקובץ דרשותיו.

18 = על דרך האמת/המדרש. שתי ההצעות אפשריות, שכן מחברנו מסביר את ענין הסוכה על דרך תורת הקבלה ('האמת') אך בהתבססות על תפיסות מדרשיות.

19 ראה פסיקתא דר"כ, נספחים, ב, עמ' 457: "כתיב (דברים טו יג): 'חג הסוכות תעשה לך שבעת ימים'. למה ישראל עושים סוכה? לניסים שעשה להם הקב"ה בשעה שיצאו ממצרים, שהיו ענני כבוד מקיפין אותם ומסוככות עליהם, שנאמר (ויקרא כג מג): 'כי בסוכות הושבתי את בני ישראל'..."

20 כל העניין, מכאן ועד להלן, ליד הערה 29, הוא מספר הוזהר, ח"ג, דף קג ע"א, בדילוגים ובשינויים לא מעטים (שהערתי רק על חלקם) ועם הוספות המחבר הניכרות בשפתן - לשון הקודש ולא ארמית זוהרית.

21 היינו, הענן שעמד על הבאר שהיה עם ישראל במדבר נמנה בכלל שבעת ענני הכבוד. עניינו של ענן הבאר הוא בוזהר, כמוהו אהלן בסמוך.

22 תוספתא, סוטה יא א: "כל זמן שהיתה מרים קיימת, היתה באר מספקת את ישראל, משמתה מרים, מהו אומר: 'ותמת שם מרים ולא היה מים לעדה', שנסתלקה הבאר". וכך בבבלי, תענית ט ע"א.

23 צ"ל: "שתא". וכך גם בוזהר. בכת"ב נסמנו על תיבה זו שלוש נקודות (כצורת סגול הפוך) כסימן להגהה בגליון, אך אין שם כל הגהה או תיקון. נראה שהסופר או אחד הלומדים הבחין בקושי אך לא ידע כיצד לתקן.

24 לשון העניין האחרון (מלעיל, ליד הערה 20) בוזהר, שם: "באר בזכות מרים, דהא היא ודאי באר אתקרי... מתה מרים - אסתלק באר, דכתיב: 'ולא היה מים לעדה', ובהיא שעתא בעאת באר אחרא לאסתלקא, דהוה שכח עמהו דירשאל, כד חמאת שתא ענני דהוה קשירין עלה, אתקשרת היא בהו. מית אהרן - אסתלקו אינון עננין, ואסתלק עננא דבירא עמהו. אתא משה, אהדר להו".

25 המשפט האחרון ("ואילו הענני כבוד...") אינו בוזהר, והוא כנראה תוספת מחברנו, ואינו יודע מקורו.

26 בוזהר, שם: "בצלא דמהימנותא".

27 בוזהר, שם, נוסף כאן: "שמע דאסתלקו אינון עננים ומית תיירא רברבא, דכל אינון עננים אתקשרו ביה".

כבוד, מאן דיתב תחות ההוא צל הוא מכוסה ומגין עליו ההוא צל²⁸, אבל מאן דאפיק גרמיה מההוא צל, מיד אתחזי למהוי עבד לעבדים, כ'מא ד'את א'מר (שם): "וישמע הכנעני", שהיה עבד עבדים, וכת'ב עליה (שם): "וילחם בישראל", דנטל מישראל לגרמיהו, ועל זה כת'ב (ויקרא כג מב): "כל האזרח בישראל ישבו בסכות", כל מאן דאיהו מגזעא ושרשא קד'שא ד'ישראל - ישבו בסכות, תחות צלא קד'שא, ומאן דליתיה מגזעא ד'ישראל - לא יתיב בה ויפוק גרמיה מתחות מהימנותא²⁹. ולפי'כך העבדים פטורין מן הסוכה, משום דלא אגידו בכלהו מצות³⁰, כאשה וקטן³¹.

וסוד הסוכה הוא נכבד. תא חזי³², שכל דבר המגין³³ קראו הפסוק סוכה: "סוכת דוד" (עמוס ט יא)³⁴, "הפורס סוכת שלום"³⁵. ונצטוו בחדש ה' דוקא³⁶, וז' ימים, דכת'ב (ויקרא כג מב): "בסכות תשבו שבעת ימים", ולא אמר "בשבעת ימים", והוא כמו: "כי ששת ימים עשה יי' את השמים" וגו' (שמות כ יא), ולא "בששה"³⁷.

והיה צריך שלא יהיה הסכך מדבר המקבל טומאה³⁸, כי ודאי <דף 65א> הדפנות הם רמז לענפים, ותחתונים מעשרים אמה לא שלטא בה עינא³⁹, ירמוז כי לשם "עין לא ראתה" (ישעיה סד ג). ויעשו מדבר שיכול האדם להשיג בו קצת, ועל כן היה מדבר שגדולו מן הארץ⁴⁰,

28 המשפט האחרון ("מ'נמצא כי הסוכה") עד כאן אינו בוהר, שם, אך כן מובן ממנו. ומכאן ואילך הוא שוב מהוזהר, אך בשינויים.

29 עד כאן מספר הוזהר, ח"ג, דף קג ע"א. עי' לעיל, הערה 20.

30 שאינם חייבים במצוות עשה שהזמן גורמן. עי' בבלי, חגיגה ד ע"א, ועוד.

31 היינו, העבדים פטורים מן הסוכה כפי שאשה וקטן פטורים ממנה; עי' משנת סוכה, ב ח. ומחברנו מסביר: מפני שהעבדים אינם שייכים בכל המצוות, הם נחשבים כ"מאן דליתיה מגזעא ד'ישראל", ולפי'כך הם פטורים מן הסוכה. המשפט האחרון ("מ'ולפי'כך העבדים...") הוא תוספת המחבר, ואינו בוהר.

32 מלשון "תא חזי", השכיח בספר זוהר, נראה שגם הקטע הבא מקורו שם, אך לא מצאתיו בו.

33 אין קריאת תיבה זו ודאית.

34 הפסוק: "בַּיּוֹם הַהוּא אָקִים אֶת סֶכֶת דָּוִיד הַנִּפְלֶת...".

35 אין כזה פסוק במקרא אלא רק בתפילה, בברכת 'השכיבו' לשבת ולמועדים. אך כבר מצאנו לראשונים שלא דקדקו והתייחסו למשפט מן התפילות כמו הוא פסוק מקראי. ראה: ש' אברמסון, 'לשון שבדו להם חכמים להיות נודר בו', סיני, עו (תשלה), עמ' קיד-קיט. והשווה: ספר קושיות, סימן קנט, מהדורתי, עמ' קכג-קכד הערה 887.

36 ויקרא כג לד: "בַּחֲמִשָּׁה עֶשֶׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי הַזֶּה, חַג הַסֻּכּוֹת שִׁבְעַת יָמִים לִי".

37 העניין האחרון, מ"בסכותו תשבו...". מספר הוזהר, ח"ג, קג ע"ב (הובא להלן, הערה 43), אלא ששם העניין הוא חלק מהעניין דלהלן, ליד הערה 42 ואילך, ולא כמוכא כאן באופן מפוצל.

38 משנת סוכה, א ד.

39 השווה בבלי, סוכה ב ע"א, כטעמו של רבה, ש"סוכה שהיא גבוהה מעשרים אמה פסולה" (משנת סוכה, א א), הוא משום: "עד עשרים אמה - אדם יודע שהוא דר בסוכה, למעלה מעשרים אמה - אין אדם יודע שדר בסוכה, משום דלא שלטא בה עינא".

40 משנת סוכה, א ד, שהסכך יהיה מדבר ש"גידולו מן הארץ".

רמז לארץ שרמזנו ⁴¹. וכנגד ⁴² אותם העננים אכנס עם האבות, ישוון מדוריהון עמיה, ועל כן: "בסוכות תשבו" (ויקרא כג מב), רמז לאלו הצדיקים שאמרנו, ולבתר כן: "כל האזרח בישאל ישוב" (שם), רמז לבני עלמא. ורב המנונא סבא כד הוה עייל בסוכה וכו', **בספר הזוהר, בפרשת אמור** ⁴³.

ולענין הברכה, **ר"ת כתב**, דוקא מסעודה לסעודה בלבד ⁴⁴. ובענין נטילת הלולב. הנכון היה להיות פני הלולב לאתרוג, והשדרה לא יהיה כנגד פני האדם, ובענין זה יהיה הכל לפני הב"ה ולפני האדם ⁴⁵. ומנענעין ב"הודו ליי" שבסוף ההלל (תהלים קיח כט) ⁴⁶, וב"אנא יי' הושיעא נא" (שם פסוק כה), שתי פעמים, אבל ב"אנא יי' הצליחה נא"

41 כל העניין הוא ע"ד הקבלה, ולא זכיתי לבוא בסוד השם וגם לא לזהות את מקורותיו.

42 מכאן ועד להלן, ליד הערה 43, מקוצר מספר הזוהר, ראה להלן שם. ועי' גם לעיל, הערה 37.

43 מקוצר מספר הזוהר, ח"ג, דף קג ע"ב: "תא חזי: בשעתא דברנש יתיב במדורא, דא צלא דמהימנותא, שכינתא פרסא גדפהא עליה מלעילא, ואברהם וחמשא צדיקיא אחרנין שויין מדוריהון עמיה. אמר ר' אבא: אברהם וחמשא צדיקיא דודו מלכא שוין מדוריהון עמיה. הדא הוא דכתיב: 'בסוכות תשבו שבעת ימים', 'שבעת ימים' כתיב ולא 'בשבעת ימים', כגונא דא כתיב: 'כי ששת ימים עשה יי את השמים' וגו'... ואמר רבי אבא: כתיב 'בסוכות תשבו שבעת ימים', ולבתר 'ישבו בסכות', בקדמיתא 'תשבו', ולבתר 'ישבו', אלא קדמא לאושפיו, תנינא לבני עלמא. קדמא לאושפיו, כי הא דרב המנונא סבא, כד הוה עייל לסוכה הוה חזי וקאים על פתחא דסוכה מלגאז, ואמר: נזמן לאושפיוזין...".

44 דברי רבנו תם הובאו בסמ"ג, עשי, סוף סימן מג, ויניציאה שז, דף קכ ע"ד; מרדכי, סוכה, רמז תשסה; פסקי הרא"ש, סוכה, פרק ד סימן ג, וברכות פרק א, סימן יג, ועוד ראשונים. וכך הוא, שלא בשם רבנו תם, בתוספות לברכות יא ע"ב, ד"ה 'שכבר נפטר'. את דעת רבנו תם הביא מחברנו גם בצרור החיים, הדרך הששי, סעיף ד, עמ' ק: 'וברכת סוכה - אשר קדשנו במצותיו וצונו לישב בסוכה', ורבנו תם ז"ל אומר, כי אחר שברך אדם בסעודה אחת, בזה יד עד סעודה אחרת, וכן הטיל והשינון דמסעודה לסעודה, פטור באותה ברכה... ועל פי רבנו תם נוהגים, ואין מברכין אלא מסעודה לסעודה...".

45 נקט כדעת רבו הרשב"א שהביאה והמליץ עליה בספרו צרור החיים, הדרך הששי, סעיף ח, עמ' קה: 'וכיצד יטול האדם הלולב, אם השדרה לפניו ופני הלולב נגד הכותל, או פני הלולב לפניו והשדרה נגד הכותל. יש שהיו נוטלין שדרת הלולב לפני האדם, כדי שיהא פני הלולב כנגד השכינה. **ומורי הרשב"א ז"ל היה נוהג**, כי פני הלולב נגד פני האתרוג, כי נמצא שדרו של לולב נגד ימין, ופני הלולב פונים לשמאל, והאתרוג פונה לפני הלולב, ונמצא כי פני האדם ופני הלולב לפני השכינה. **ומנהג כשר הוא**'. לדעות השונות בדבר צורת אחיזת הלולב, עי' אבודרהם, ב, סדר תפילות סוכות, עמ' 490-491 ובכל המקורות שהובאו בהערות שם.

46 מרהיטת לשונו נראה שמדובר בפסוק 'הודו' **אחד**, היינו ששני הנענעוין שב'הודו ליי" הם באותו פסוק, הנענוע הראשון בתחילת הפסוק והשני בסופו. וזו כשיטת 'ש מפרשים' שהביאו תוספות (סוכה לו ע"ש, ד"ה 'בהודו להשם'), שהנענוע ב'הודו ליי', תחילה וסוף" (משנת סוכה, ג ט = בבלי, סוכה לו ע"ב), ביאורו: 'תחלת הפסוק [ב'הודו ליי'] וסוף הפסוק [בתיבת 'חסדו']', ועי' גם: מחזור ויטרי, ג, סדר סוכות ושמיני עצרת, סוף סעיף ג, מהדורת הרב א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, עמ' תתנח והערה 17. ואין זו כשיטת רש"י (סוכה שם, ד"ה 'תחלה וסוף') שהסכימו לה הרבה ראשונים, ש"תחילה וסוף" ביאורו: "'הודו' **שבתחלת הפרק**, ו'הודו' **שבסוף הפרק**, בסוף ההלל". אמנם בצרור החיים (הדרך הששי, סעיף ט, עמ' קו) נקט מחברנו כשיטת רש"י: "ומנענעין ב'הודו ליי' תחלה וסוף, ושל סוף הוא 'הודו' שגבי 'אסרו חג בעבותים עד קרנות המזבח... הודו ליי כי טוב כי לעולם חסדו". ושמא אפוא נקט כאן לשון קצרה, וכוונתו **לשני פסוקי** 'הודו ליי' שבסוף ההלל. וצ"ע.

(שם) - אין מנענעין⁴⁷. ואם תדע למה "הצליחה נא" ברפה⁴⁸, תדע סודה, שהיה רמז למ"ה⁴⁹ הרפה⁵⁰, ואז תבין ענין הנענעין, כי הוא רמז להביא ההשפעה, כענין שאדם כורע בברוך בתחלת הברכה באבות, ואינו כורע בגבורות⁵¹, ואם תבין תדע למה אינו כורע בקדוש, וזהו ענין: נענע לי בראשו גבי הב"ה⁵², שהוא הסברת פנים⁵³. ועל זה היה נוהג מורי הר"ף ז"ל⁵⁴, שהיה משפיל ראש הלולב כשהיה מוריד למטה והיה מנענע⁵⁵. וכל המינין עושין פעולה⁵⁶, כי בחג נדונין על המים⁵⁷, ועל כן אנו צריכין שיהיו כלם לחין ולא יבישין⁵⁸, כי באין להגין על

47 משנת סוכה, ג ט = בבלי, סוכה לו ע"ב; טור וש"ע, או"ח, סימן תרנא סעיף ח.

48 רפויה, אינה דגושה. היינו, נו"ן של "הצליחה נא" אינה דגושה, ואילו זו שב"הושיעה נא" דגושה. השווה: מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ו, עמ' 43-44, ומאידך: א' גבאי, 'הלשון בציטוטים מן המקרא במשנה על-פי כתבי יד קאופמן', מחקרים בלשון, יג (תשעא), עמ' 92.

49 = למידת הדין.

50 בספרו צרור החיים (הדרך הששי, סעיף ט, עמ' קו) רומז מחברנו לדבריו כאן: "ומנענעין... וב'אנא יי הושיעה נא', שתי פעמים, אבל ב'אנא יי הצליחה נא' אין מנענעין. ובספר הדרש כתבתיה הכוונה". ומכך מוכח שקטעי הדרשות שלפנינו הם באמת למחברנו. ע' לעיל במבוא.

51 השווה בבלי, לד סע"א: "אלו ברכות שאדם שוחה בהן: באבות תחלה וסוף, בהודאה תחלה וסוף. ואם בא לשוח בסוף כל ברכה וברכה ובתחלת כל ברכה וברכה - מלמדין אותו שלא ישחה".

52 כוונתו לבבלי, ברכות ז רע"א, שאחרי שכביכול רבי ישמעאל בן אלישע בירך את הקב"ה: "ונענע לי בראשו". בדומה לדבריו האחרונים כתב מחברנו גם בספרו צרור החיים, הדרך הששי, סעיף ט, סוף עמ' קה: "ויש שהיו מחברין הלולב ובאתרוג בשעת הנטילה. ושמעתי כי דעת הר"ם ב"ן ז"ל, כי בשעת הברכה יש לו לחברם, אבל בשעת הנענועות לא יהיו מחוברים. וטעמו ז"ל, כי הנענועות הוא סימן השפעה, כמו: נענע לי בראש, והאתרוג הוא המקבל השפע".

53 השווה פירוש רש"י, ברכות שם: "ונענע לי בראשו, כמדה בברכתי ועונה אמן".

54 הוא ר' פרץ ב"ר אליהו הכהן מקורביל, בעל ההגהות ל'ספר מצות קטן' ועוד, מרבותיו של מחברנו. ע' לעיל במבוא, ליד הערה 14.

55 לא מצאתי מקור נוסף המציין שכן נוהג ר' פרץ מקורביל, וגם לא מצאתי שהראשונים דנו בעצם העניין, אם נענעו כלפי מטה יש להפוך את הלולב שראשו יהיה למטה (כמנהג ר' פרץ מקורביל) או מספיק להטות כלפי מטה את הלולב כשראשו למעלה. ובבית יוסף, או"ח, סימן תרנא, סעיף ט(א), הביא שתי דעות, את מנהג העולם ודברי אביו: "דרך העולם להטות ראש הלולב לכל רוח, ואף כשהוא מוריד הלולב מטה ראשו כלפי מטה. ואבא מרי ז"ל היה אומר, שאין להטות ראשו כלפי מטה, משום דהוי שלא כדרך גדילתו, וכיון דכשנטלו שלא כדרך גדילתו לא יצא, כל נענועיו נמי צריך לעשותן כדרך גדילתו". כדעת אביו של 'בית יוסף' נקט גם ר' דוד אבן זמרא, הרדב"א, ראה: שו"ת רדב"א, חלק ד, סימן רנו (א"שכח). וראה עוד בעניין זה: דרכי משה, שם, אות ט; עלי תמר, על ירושלמי ברכות פרק ה, סוף הלכה ב.

56 כלומר, לא רק הלולב "עושה פעולה", מביא השפעה, אלא גם שאר המינים "עושין פעולה" ומשפיעים, כפי שממשיך להסביר.

57 משנת ראש השנה, א ב = בבלי, ראש השנה טז רע"א.

58 שבכל המינים נפסל היבש. ע' משנת סוכה, ג א-ג,ה: "לולב הגזול והיבש פסול... הדס הגזול והיבש פסול... ערבה גזולה ויבשה פסולה... אתרוג הגזול והיבש פסול".

האילנות⁵⁹, והאילנות הם לחין⁶⁰, ועל כן **אז"ל**, שהיו מחזירין אותו למים⁶¹, כדי שיהיה לח⁶², והכל מוכן דרך השפעה.

ולענין מה שאומרין **במדרש**, בכלם⁶³: זה הב"ה וכו'⁶⁴, רומז, כי הב"ה מצוי בכל, שאם תאחוז הלולב - שם הב"ה, וגם האתרוג, וכן בכלם, כי הכל אגד אחד ואחדות אחד. וטעם למה שאמרו בלולב, הואיל ומינו גבוה מכלם⁶⁵, מפני שדבר זה שם מצוה⁶⁶. עכ"ל⁶⁷.

[ב] ענין הצל בהושענא רבה

דף 271 > עוד כתב ז"ל⁶⁸ בענין הושענא רבה, וז"ל: דבר ידוע ומפורסם הוא אצל רז"ל, שהיו יודעים שנת מיתתם בהסתכלותם בצל שלהם בליל החותם הגדול⁶⁹. והדין ענינא⁷⁰: ביומא

59 שהם מרצים על המים. ראה ירושלמי, תענית א א (בתחילתו), דף סג ע"ד: "על ידי שארבעת מינין הללו גדילים על המים, לפיכך הן באין פרקליטין למים"; בבלי, תענית ב ע"ב: "אמר רבי אליעזר: הואיל וארבעת מינין הללו **אינן באין אלא לרצות על המים**, וכשם שארבע מינין הללו אי אפשר בהם בלא מים, כך אי אפשר לעולם בלא מים". וראה עוד: גנוי חג הסוכות, עמ' נט-ס, סימן תכ, והערה 8.

60 טעם מחברנו מקורו בספר הזוהר, ח"ג, דף לא ע"ב: "בגין כך, בעיין כלחו לחין ולא יבשין, לאמשכא ברכאן לעלמא, בגין דאילני אלין כלחו לחין תדירא, וטרפין דלהון משתכחין תדירא, וזמן חדוותא דלהון בהאי זמנא". ובברי הזוהר: "בגין דאילני אלין כלחו לחין תדירא", היינו ארבעת המינים לחים בתמידות, כדברי רמב"ם במוהר הנבוכים, חלק שלישי, פרק מג, תרגום ומהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תשל"ו, עמ' שעו. ראה שם.

61 משנת סוכה, ג טו = בבלי, סוכה מב ע"א: "מקבלת אשה מיד בנה ומיד בעלה ומחזירתו למים".

62 עי' רש"י, סוכה מב ע"א.

63 כלומר, על כל ארבעת המינים.

64 ויקרא רבה, ל ט, עמ' תשז: "פרי עץ הדר", זה הקב"ה, שכתוב בו (תהלים קד א): 'הוד והדר לבשת'. 'כפות תמרים', זה הקב"ה, שכתוב בו (שם צב ג): 'צדיק כתמר יפרח'. 'ענף עץ עבות', זה הקב"ה, דכתיב ביה (זכריה א ח): 'הוא עומד בין ההדסים'. 'עורבי נחל', זה הקב"ה, דכתיב ביה (תהלים סח ה): 'סולו לרוכב בערבות ביה שמו'."

65 בבלי, סוכה לו ע"ב: "אמר ליה רבי ירמיה לרבי זריקא: מאי טעם לא מברכינן אלא על נטילת לולב?... אמר ליה: הואיל ובמינו גבוה מכולן".

66 איני יודע כוונתו.

67 "עכ"ל ז"ל" הוא ציונו של מלקט הדרשות.

68 גם כאן הכוונה לר' חיים מטודלה, שגם קטע זה לוקט מקובץ דרשותיו. השווה לעיל, ליד הערה 17.

69 "ליל החותם הגדול" הוא ליל הושענא רבה, אז נהגו לבדוק אם נראה צל גופם בלבנה, שהוא סימן שישלימו את שנתם. מנהג זה נזכר בהרחבה גם ב'ספר הזוהר', וכפי שיוצא מיד בהמשך – ולכן נתכוון מחברנו בכותבו: "דבר ידוע ומפורסם הוא אצל **רז"ל**..." – ונכתבו עליו כמה מחקרים חשובים, ראה: י"ד וילהלם, 'סדרי תיקונים', עלי ע"ן: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשח-תשיב, עמ' 130-143; י' וינשטוק, 'הסתכלות בצללים בליל הושענא רבה', בספרו: במעגלי הנגלה והנסתר, ירושלים תשל, עמ' 249-284. ועל כינוי ליל הושענא רבה בשם "ליל החותם הגדול", ראה: וינשטוק, שם, עמ' 251 הערה 14; וכינוי זה מאוחר למדי, ראה מאמרי: 'יום טוב גדול של ערבה: שמו של היום השביעי של סוכות', ירושתנו, ט (תשעו), עמ' קצד-קצה.

70 מכאן ועד סוף הקטע (להלן, ליד הערה 78) מספר הזוהר, ח"א, דף רכ ע"א, בשינויים, שעל חלקם הערתי

דינא אתער בעלמא, דקב"ה יתיב על כורסיא דינא למידן עלמא, בעי בר נש לאתערא בתשובה ויתוב מחוביו, דהא בההוא יומא פתקין כתיבו, ומשתכחי כולהו באמתחתא הא כתובין. אי זכי ברנש, דיתוב קמי מאריה, קרעין פתקין דעליה, לבתר זמין קמיה יומא דכפורי יומא דתשובה, אי תב מחטאי טובא, ואי לא - פקיד מלאכא ⁷¹ למחתם פתקין, ואי בהא תשובה בעיא ⁷² לאסתלקא מניה, אי לא זכי בתשובה שלימתא כדקראות, תלין ליה עד ההוא יומא בתראה דעשרת ⁷³, דהוא תמינאה לחגא, אי עבד תשובה שלימתא לקמי מאריה, אתקרע, ואי לא זכי, פתקין נפקין מבי מלכא ואתמסרו לידא דסנטירא, כיון דאתמסרון בידוי, ודאי אתעביד ופתקין לא מהדרין לבי מלכא, כדן צולמא אתעבר מניה ולא ישתכח עמיה, ויטעום טעמא דמותא. בההוא לילא דחגא בתראה, סנטירין זמינן ופתקין נטלין, בתר דנטלי לון - צולמין מתעברין ולא משתכחי. והא איתמר בספרי קדמאי, דרישא אתגרע ואשתכח גופא, או אתתא ⁷⁴ ישתכחו והוה יסתלק ⁷⁵, וה"מ דלא אהדר כל ההוא זמנא, לבתר איהדר - טעמא דמותא יטעום ויתסי. ואי גופא איגרע, ויתחזי רישא, אינן סלקין והוא יתקיים, וה"מ בדבריה זעיר ברשותיה ואיתתיה ברשותיה. ואי ידוי ⁷⁶ פגימאן - עיבדתא דבני פגים ⁷⁷, רגלוי מרעין, ואיהדר צולמא וערק ואהדר, עליה כתיב (דברים כח טז): "בבקר תאמר מי יתן ערב וגו', ודא כד נהרא סיהרא וליילא אתתקן בנהורא ⁷⁸.

והרמב"ן ז"ל רמזו בפרשת מרגלים בפסוק (במדבר יד ט): "סר צלם מעליהם", <דף 72א> רק שיש להם מחלוקת בלילה, כי הוא סובר, יהיה אותו הלילה לילה שמחרתו יום הושענא רבה, ערב שמיני עצרת ⁷⁹, ובעל **ספר הזוהר** יסבור, ליל שמיני עצרת בעצמו ⁸⁰. ואומר **במדרש** ⁸¹:

בהערות הבאות.

71 בספר הזוהר: "פקיד **מלאכא**".

72 בספר הזוהר הנוסח מובן יותר: "ווי, **דהא** תשובה בעיא...".

73 כן! וצ"ל: "דעצרת". וכך הוא בספר הזוהר.

74 חסר משהו לפני תיבת "או", וכנראה צ"ל כמו בספר הזוהר שלפנינו: "**בריה** או אתתא".

75 צ"ל: "**והוא** יסתלק". וכך בספר הזוהר.

76 בתחילה כתב המעתיק: "ידוי", ומחקו (באמצעות סימון גרשיים על התיבה) וכתב: "ואי ידוי".

77 בספר הזוהר: "עבידתא **דידוי** פגימין". ונוסח מחברנו עדיף.

78 עד כאן מספר הזוהר, ח"א, דף רכ ע"א: עי' לעיל, ליד הערה 70 ובה.

79 רמב"ן בפירושו, במדבר שם, כותב: "שנודע, כי **בליל החותם** לא יהיה צל לראש האיש אשר ימות בשנה ההיא, לכן יאמר כבר 'סר צלם מעליהם', שנגזר עליהם מיתה, 'ויי אתנו' - כי הוא השוכן בקרבנו ועושה לנו נסים ונפלאות לעיני כל רואה, על כן 'אל תיראום'". וליל החותם הוא ליל הושענא רבה.

80 היינו, הלילה השמיני של חג הסוכות (בהתייחס לשמיני עצרת כחלק מחג הסוכות, השווה: בבלי, ראש השנה ד סע"ב). כך מפורש בקטע הזוהר שהובא לעיל, ליד הערה 73 (בשילוב התיקון המוצע בהערה הנוכרת): "עד ההוא יומא בתראה **דעצרת**, דהוא **תמינאה** לחגא". בנוסף לכך, בשני מקומות אחרים בספר הזוהר נזכר, שבדיקת הצל ושיגור הפתקים הוא ב'לילא בתראה דחגא', שהוא כנראה שמיני עצרת. ראה ספר הזוהר, ח"א, דף רנו ע"ב (השמטות): "הכי אוליפנא בספרא דשלמה מלכא, **דבליילא בתראה דחגא**, אי יסתכל בר נש בצולמא דייליה וחזוי ליה שלים, לא אתגזר עלוי מיתה"; שם, ח"ב, דף קמב סע"א: "**בליילא בתראה דחגא**, דקא

חסידיים בכל יומא ויומא מסתכלי בלביהו יומא דיסתלקו מעלמא⁸², ועבדי תיובתא שלימתא קמי מריהון, ולא אצטרכון למלה אחרא. זכאה חולקהון בעלמא דין ובעלמא דאתי⁸³. ומנהג החסידיים והראשונים בשעת פטירתם לברך את בניהם ולגלות להם דברים נעלמים⁸⁴, מצינו⁸⁵ באע"ה⁸⁶ שצוה כמה דברים⁸⁷, וכן יצחק⁸⁸ ויעקב⁸⁹, ומרע"ה בשעת פטירתו ברך את ישראל והתחיל ב"זאת"⁹⁰, ואמר להם: הברכות הללו אימתי מגיעות לכם, משעה שתקבלו התורה שכתוב בה: "וזאת התורה" וגו' (דברים ד מד)⁹¹.

- נפקן פתקין מבי מלכא...". אמנם לפום ריהטא לא מצאתי מי שהעיר על המחלוקת בין הרמב"ן לספר הזוהר בנוגע לזהות אותו לילה.
- 81 ספר הזוהר, ח"א, דף רכ ע"א. והוא המשכו הישיר של הקטע שהובא לעיל, ליד הערות 70-78.
- 82 בספר הזוהר, שם: "...כאילו ההוא יומא מסתלקי מעלמא".
- 83 עד כאן מספר הזוהר, שם.
- 84 כנראה מסביר את התועלת לדעת מתחילת השנה – באמצעות ההסתכלות בצל – שזו היא שנת מיתתם (כדבריו לעיל, ליד הערה 69), שבכך היה להם זמן לברך את בניהם ולגלות להם דברים נסתרים.
- 85 כנראה צ"ל: "וכן מצינו", או בדומה לכך.
- 86 = באברהם אבינו עליו השלום.
- 87 כנראה כוונתו לבראשית יח יט, והמדבר באברהם: "כִּי יִדְעִיתִי לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְוָה אֶת בְּנֵי וְאֶת בֵּיתוֹ אַחֲרָיו, וְשָׁמְרוּ דְרָךְ יְיָ לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט...".
- 88 לא מצאתי על יצחק. וצ"ע.
- 89 עי' בראשית מט א-לג. ויעקב גם רצה לגלות לבניו דברים נעלמים, ראה בבלי, פסחים נו ע"א: "אמר רבי שמעון בן לקיש: 'ויקרא יעקב אל בניו ויאמר, האספו ואגידה לכם' (בראשית שם א), ביקש יעקב לגלות לבניו קץ הימין, ונסתלקה ממנו שכינה..."
- 90 דברים לג א: "וזאת הברכה אשר ברך משה איש האלהים את בני ישראל לפני מותו".
- 91 בראשית רבה, קא מט, עמ' 1296: "כיון שעמד משה, פתח ב'זאת', שנאמר: 'וזאת הברכה'. אמר להם: אומר לכם הברכות הללו אימתי הם מגיעות לכם, משעה שתקבלו את התורה, שנאמר: 'וזאת התורה'". ונראה שמחברנו הביא את עניין "הברכות הללו אימתי מגיעות לכם...", שאין לו שייכות לעניין המדובר כאן, כדי שלא לסיים בענייני מיתה רק בדבר טוב.